

«STATUS», «PAŃSTWO», «ДЕРЖАННЯ»:
ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ
В КОЗАЦЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ РИТОРИЦІ¹

Для позначення козацького політичного формування середини XVII–XVIII ст. історики віддавна використовують поняття держави. Однак дискусії довкола коректності такого визначення досі не вщухають. Одні звертають увагу на особливий управлінський апарат, права і представницьку позицію козаків, інші вказують на відсутність у них «свого» суверена та пошук зовнішнього протектора. Таке різнопланове фокусування засвідчує брак у науковому просторі сталого уявлення про природу держави ранньомодерного часу. Цей концепт, хоч і мав довгу історію, проте його сучасне розуміння набуло поширення лише в XIX ст. Вочевидь, проблема не зводиться до власне козацького випадку, вона значно ширша. Будь-яка спроба пояснити минувшину модерними категоріями до певної міри передбачає умовність термінології. До того ж відмовитися від неї доволі складно. Адже для того, щоб бути зрозумілою, історична оповідь мусить апелювати до знань, досвіду та кругозору сучасного читача. Проте навіть у цьому випадку розуміння особливостей використання поняття держави в козацькій політичній риторичі надзвичайно важливе.

Складність такого дослідження має декілька вимірів, які необхідно враховувати. По-перше, залежно від потреби козаки могли послуговуватися староукраїнською, церковнослов'янською, польською та латинською мовами. Більше того, джерела нерідко збережені лише в перекладі або переказі – московською, німецькою, шведською, італійською чи османською турецькою, що значно ускладнює інтерпретацію відповідних концептів. По-друге, слова, які сьогодні вказують на один концепт різними мовами – *state* англійською, *państwo* польською, *государство* російською та *держжава* українською, мали відмінну історію трансформації та

¹ У цьому тексті розроблено тези, фрагментарно представлені в моєму дисертаційному дослідженні: Багро С. Поняття вітчизни в козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.). Київ, 2019. Принагідно висловлюю щире вдячність Назарові Білецькому, в дискусії з яким удалося не тільки детально обговорити основні положення праці, а й суттєво їх скоригувати та доповнити.

насичення сенсами. Через те їх відповідники в ранньомодерний час не варто наперед сприймати як указівку на один і той самий концепт. По-третє, оскільки значення використаних у джерелах термінів були для того часу самоочевидними, потреби в додатковій артикуляції їх сенсів не існувало. Тому далеко не завжди без віднайдення додаткових контекстів можна з певністю твердити, що саме під ними малося на увазі. По-четверте, необхідно враховувати не тільки семантичне поле, в якому вживається певний термін, але й референта, на якого він указує. До сьогодні з цього приводу в історіографії існують різночитання. З одного боку, більшість дослідників сходяться на тому, що «козацькою державою» слід уважати Військо Запорозьке, з іншого – під нею також розуміють Україну або визначають нетиповим для джерел терміном – Гетьманщина².

Хоча дослідники наголошують на специфіці ранньомодерної державності, та, на жаль, студій з історичної семантики, безпосередньо присвячених розгляду базових понять, які б на неї вказували в козацькому політичному дискурсі, досі не існує, що, вочевидь, і зумовлює подібного роду різночитання. Враховуючи всі наведені застереження, необхідно визначити коло слів-знаків, які вказують на концепт, окреслити формування семантичного поля кожного з них та простежити, з яким об'єктом його прийнято співвідносити в козацькому просторі.

Масив збереженої політичної кореспонденції, договорів, універсалів, дипломатичних інструкцій та інших способів презентації політичної позиції козацької спільноти загалом дає можливість дослідникам відстежити основні поняття, якими ця спільнота визначала й пояснювала себе. Та все ж на цьому тлі помітно виділяються «Договори і постанови...» 1710 р. Сам по собі текст виступає важливим свідченням політичної репрезентації Війська Запорозького. До того ж він відомий і в оригіналі, і у сучасних йому латинському й польському перекладах³.

² Показовим тут є використання всіх відповідних указівок у межах енциклопедичного видавничого проєкту Інституту історії України НАН України: Галушко К. Українська козацька держава у 2-й половині 17–18 ст. Українські землі у складі Речі Посполитої // Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 2. Київ, 2019. С. 150–175; Його ж. Українська національна революція середини 17 ст. // Там само. С. 138–150; Його ж. Українські землі в середині 16 – середині 17 ст. // Там само. С. 119–138; Гуржій О. Гетьманщина // Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ, 2004. С. 102–103; Сас П. Військо Запорозьке // Там само. Т. 1. Київ, 2003. С. 542–545.

³ У 2011 р. Інститут історії України НАН України здійснив найбільш повне видання «Договорів і постанов...», що включає детальну історію пам'ятки, публікацію оригіналу

Порівнюючи варіанти, можна знайти відповідники козацьких термінів у різних мовах. Латина консервувала античні уявлення про світ та в ранньомодерному європейському просторі вважалася найавторитетнішою для передачі релігійних, політичних, судових, наукових і мистецьких понять. Латинський переклад «Договорів і постанов...» свідчить, що козацька риторика вбирала у себе цю багату практику. Зіставлення лексики цього джерела з іншими політичними документами може дати необхідний контекст для розуміння загальної картини використання понять у козацькому політичному дискурсі.

Так, зокрема, в шостому пункті документа на тлі опису повноважень гетьмана подано інформацію про «правильний» політичний світопорядок усередині Війська Запорозького. З цього розпочато прописування норм принципового виокремлення інституційної / публічної ролі козацьких урядників від сфери їхніх приватних зацікавлень. Тож не дивно, що тут подано розлоге пояснення того, як слід сприймати «козацьку державу» та чим вона відрізняється від інших.

Договори і постанови	Pacta et Constitutiones
<p>«Если в Панствах самодержавных хвалебный и состоянию публичному полезный заховується порядок, в том порядок же завше, як в бою, так и в покою, о общом отчыстом добре приватные и публичные обыкли отпраоватися Рады, в которых и самыи самодержавцы притомностью своею продкуючи, не возбраняются соизволение свое под общое министров своих и</p>	<p>Si in absolutis Dominiis gloriosus ac statui publico utilis observatur in hoc ordo tam in sago, quam in toga, de communi patriae commodo privata ac publica absolvi soleant consilia, in quibus et ipsi absoluti Domini praesentia Maies-tatis Suae eminendo non renitentur consensum suum communi Ministrorum Consiliariorumque suorum arbitrio et laudo submittere;</p>

та інших його списків, а також перекладів: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення і 20-річчя незалежності України) / Відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. Крім того, 2022 р. Т. Таїрова-Яковлева опублікувала ще один польськомовний варіант документа, вочевидь, сучасний оригіналу: Пилип Орлик і мазепинці: Джерела / Упоряд. Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2022. С.157–196. Лексика цього тексту дуже близька до староукраїнського варіанта оригіналу та не має принципових розходжень у тих контекстах, про які йтиметься далі.

советников здане и ухвалу подлагати. А чому ж бы в волином народе таковий збавенный порядок немел быти захован, который любо в Войску Запорожском при гетманах перед сим, ведлуг давных прав и волностей, непременно содержался, однак кгда некоторіи Войска Запорожского гетмани, привлащивши себе нелушне и безправне **самодержавную владгу, узаконили самовластіем такое право:** «Так хочю, такъ повеліваю», через якое **самодержавіе, гетманскому урядови неприличное,** уросли многіе в отчизне и в Войску Запорожском нестроенія, прав и волностей разоренія, посполитые тяжести, насилные и накупные урядов войсковых роспораженя, легкое -старшины енеральной, полковников и значного товариства поважене».⁴

et quidni in libera natione talis salutaris observaretur ordo? Qui et in Exercitu Zaporoviensi anteaetis temporibus pro veteri libertatum iure penes Ducales fasces continebatur et continuebatur, tamen cum nonnulli. Exercilus Zaporoviensis Duces usurpata sibi contra omne fas et aequum **absoluta potestate, statuerint propria autoritate hanc legem: SIC VOLO, SIC IUBEO. Quo despotico iure Ministerio Ducali incompetentem** introducti sunt in patriam et Exercitum Zaporoviensem multi disorders, legum et libertatum eversiones, publica gravamina, violentae et appetiatae officiorum militarium dispositiones, levis Generalium, Colonellorum et insignium commilitonum aestimatio.⁵

Як видно, очолюючи Військо Запорозьке, гетьман мав не тільки дбати про його інтереси, але й дослухатися до волевиявлення козацького загалу. Порушення цієї норми загрожувало б руйнуванням «природного» стану речей у спільноті. Для опису ситуації автори тісно пов'язали між собою кілька різних понять, які сьогодні трансформувалися в єдиний концепт держави. Так, вони вказували, що різні «панства» / «dominium»

⁴ Цит. за факсиміле: «Пакти і Конституції» Української козацької держави... С. 95, 97.

⁵ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. 1847. № 3. С. 8.

мали різне «состояніє публичное» / «statui publico». У «панствах самодержавных» / «absolutis dominiis» усталився порядок, який на перше місце висував волю самодержця. Однак для козацької спільноти така практика не була характерною, тому гетьман не міг поводитися подібним чином. Тобто в козацькій спільноті існувало сформоване уявлення про свій статус / стан («status») та «панство» («dominium»).

Status / стан

Латинське слово «status» ще з античних часів мало доволі широкий спектр використання. За його допомогою могли апелювати до перебігу справ у найрізноманітніших сферах діяльності, фізичного чи ментального здоров'я, норм поведінки, доречності певного вчинку чи явища, суспільного порядку, позиції окремої соціальної верстви та багатьох інших контекстів. Кілька прикладів із цієї палітри присутні безпосередньо в латинському варіанті «Договорів і постанов...», де це слово вжито 6 разів у різних відмінках⁶. Крім наведеного вище фрагмента, його використано у преамбулі та пункті 3-му на позначення певного «стану речей» у конкретний момент часу⁷, а в 9-му і двічі у 14-му пунктах – на окреслення соціальної й політичної верстви⁸. Останнє поле значень у загальноєвропейських політичних практиках, зрештою, стало тим підґрунтям, завдяки якому «status» трансформувався в концепт держави в мовах із помітною латинською основою, приміром, англійській («state»), французькій («état»), італійській («stato»).

Початок модерного уявлення про державу (state) Квентін Скіннер виводить від праці Томаса Гоббса «Левіафан» 1651 р.⁹ В європейській середньовічній традиції право на найвищу управлінську владу зазвичай пов'язували або з монархом та його божественним мандатом, або з республікою, тобто громадянською спільною, яка делегує владні повноваження правителю. Можливості обох суб'єктів власне й визначав їхній «status». Він указував на стан, достоїнство та символічну вищість володаря, його королівства чи республіки. Цьому сприяло посилення самостійності середньовічних європейських міст і поширення античної ідеї цінності

⁶ Крім наведеного вище фрагмента, див.: Там же. С. 4, 11, 13–15.

⁷ Там же. С. 4, 6.

⁸ Там же. С. 11, 13–15.

⁹ Skinner Q. The state // Political innovation and conceptual change. Cambridge, 1989. P. 90–131.

«загального блага». Слово «status» могло використовуватися для позначення усталеної у спільноті владної організації, а згодом навіть указувати на розгалужену систему управління. У XVII ст. теоретики законності абсолютної монаршої влади поєднали різні погляди на природу держави та витворили нове уявлення про неї як суб'єкт, відокремлений і від громади, і від володаря, якому ті мусять коритися. Слід зауважити, що ця інтелектуальна інтерпретація потребувала часу для поширення. Вона співіснувала з усталеними уявленнями про державу – республіку – спільноту та державу – монарха до кінця XVIII ст., остаточно закріпивши за собою лідерство лише в XIX ст.

В історіографії існують також альтернативні погляди на ситуацію. Так, наприклад, Алан Гардінг простежував розвиток ідеї держави (state) через комунікативні практики влади¹⁰. В античності поняття «status» розглядали в першу чергу як форму правління. Аристотель, зокрема, писав про три добрих (монархія, аристократія, політея) і три недосконалих (тиранія, олігархія, демократія) політичні режими. Саме через них і визначався публічний стан. Ідеї цього філософа набули популярності у середньовічній Європі. Вільям Мербек переклав його праці латиною, а Тома Аквінський осмислив у нових реаліях. Згодом у виданні праць Аквінського XV ст. відбулася заміна аристотелівських визначень режимів на поширені в інтелектуальному дискурсі латинські варіанти. Відповідно, аристократія почала називатися «optimus status», олігархія – «paucorum status», а демократія – «popularis status». Усі ці категорії стали загально-прийнятими для пізніших політичних теоретиків. На них також спирався Нікколо Макіавеллі. Проте в його роздумах категорія «status» набуває більшого емпіричного виміру: один і той самий режим у різних країнах міг мати різні прояви. Так, наприклад, і французький король, і османський султан були монархами, однак принципи та практики їхнього правління очевидно різнилися. У Просвітництві з'явилася ідея того, що управління державою значною мірою залежить від її обширу й кількості людей, тобто від природного та географічного факторів. Проте більш важливим для тогочасних теоретиків була ідея еволюційності, яка, зокрема, передбачала те, що режими розвиваються від простіших (не ієрархічних) до складних (ієрархічних) форм. Важливою рушійною силою у цьому процесі було

¹⁰ Harding A. *Medieval Law and the Foundations of the State*. Oxford, 2002.

право. Створення нових законів трансформувало суспільний стан, а отже, й поняття держави / статусу. Така історична візія схиляє до висновку, що розширення уявлення про «status» правителя чи політичних громад відбувалося поступово через переосмислення їхніх повноважень.

Тобто, в історичній науці можна виділити дві базових інтерпретації розвитку концепту «state». К. Скіннер бачить швидко зміну значень в ідейному полі європейської політичної думки завдяки появі інтелектуального продукту з пропозиціями «нового» розуміння «старих» категорій у середині XVII ст. Натомість А. Гардінг концентрує свою увагу на поступовій адаптації політично-правових практик відповідно до вимог простору й часу, що провокувало до повільного накопичення додаткових сенсів довкола звичних понять, зумовлюючи їх трансформацію. А проте обидві візії не заперечують того, що й монархічна, і республіканська традиції мали взаємний вплив одна на одну. Ототожнена з верховним правителем «державна» вимагала засвідчення йому абсолютної вірності. Натомість для республіканського варіанту найвищою цінністю була «res publica».

Обидві категорії нерідко поєднувалися, хоч і не ототожнювалися, в річпосполитському дискурсі, в якому фактично формувалася козацька політична спільнота. Реально король і Річ Посполита були різними суб'єктами політичної дії, кожен із власним статусом, тобто, окремими джерелами «держави». Вони часто виступали разом, відстоюючи спільні інтереси. В політичній риторичі їх згадували поряд як представницьку та ціннісну пару. Подібним чином у козацькому дискурсі виступала пара: гетьман і Військо Запорозьке. В обох випадках політична спільнота делегувала повноваження своєму представникові для обстоювання власних інтересів. Та все ж цей процес відбувався на помітно різному статусному рівні. Загалом можна сказати, що в домодерних уявленнях будь-яка персона чи об'єднання мали певний «status», проте їх державну сутність прийнято фіксувати тоді, коли вони виступали як окремий суб'єкт в ієрархізованій мережі міжнародних політичних комунікацій. Тож напрошується необхідність поглянути на позиціонування гетьмана й Війська Запорозького саме у цьому контексті.

У квітні 1657 р. Богдан Хмельницький писав листа імператорові Священної Римської імперії Фердинандові III. В ньому автор запевняв, що «ми» вдячні монархові за милість, та обіцяв не робити ніяких радикальних

політичних кроків, якщо тільки не виникне небезпеки для «нашої» цілості: «Cui **nos** cum de gratitudine manemus solliciti, hactenus tamen in locum iusto pensandi praestiti beneficij nostram elocamus propensionem: spondentes non alio nos contentos fore intermedie nec alterius alicuius quam suae caesariae maiestatis innixuros consilio, si tamen securitati **integritaque status nostri** nulla inferatur iniuria»¹¹.

Важливо, що слово «status» співвідносилось тут з абстрактним «ми» («nos» – нас), козацькою спільнотою, а не персоною гетьмана. Цей документ добре знаний, проте історики по-різному розуміли його деталі. Іван Крип'якевич та Іван Бутич передали слово «status» як «держава» в українському перекладі джерела. Натомість Теодор Мацьків для англійської публікації використав термін «nation». Обидва переклади відповідають концептам, які лягли в основу чи не найвпливовіших дослідницьких напрямів в українській історіографії – так званих народницької й державницької шкіл. Відбулося так не через помилку чи злий умисел. Кожна з інтерпретацій по-своєму має рацію, адже на свій манер тлумачить середньовічне та ранньомодерне явище, яке трансформувалося до невпізнаності у сучасній політичній реальності. Тому в ньому можна знайти основу для різних модерних концептів. Коли «status» / стан виокремлюється з-поміж інших, отримує привілеї, створює власну владну ієрархію та починає представляти весь простір країни, його можуть позиціонувати або як політичний народ, або як державу.

Звертаючи увагу на різні прояви одного процесу, дослідники знаходять у ньому сутності, які відповідають ідейним засадам їхніх візій. Концепт народу був надзвичайно важливим в історіографії XIX – початку XX ст., у часи постання української модерної нації. Зрештою, на його базі Михайло Грушевський створив схему та гранднаратив української історії¹². Підхід ученого та його вчителів, по суті, опонував до

¹¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Ред. І. Бутич, І. Крип'якевич. Київ, 1961. С. 577–578 («Якому ми, хоч і зворушені почуттям вдячності, однак поки що у відповідь оголошуємо лише нашу схильність як слід зважити запропоновану милість; ми обцяємо, що доки це триватиме, ми не будемо спиратися ні на чії поради, окрім його цесарської величності, за винятком тих випадків, якби безпеці й цілості нашого статусу загрожувало насильство»).

¹² Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. Вып. I. Санкт-Петербург, 1904. С. 298–304; Його ж. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 1. Київ, 1991; Т. 2. Київ, 1992; Т. 3. Київ, 1993; Т. 4. Київ, 1993; Т. 5. Київ, 1994; Т. 6. Київ, 1995; Т. 7. Київ, 1995; Т. 8.

запропонованого ще Миколою Карамзіним шаблону імперського бачення минулого крізь призму поняття «государство»¹³. Та вже наступне покоління дослідників, у тому числі й учні М. Грушевського, на тлі революційних подій і боротьби за українську державу дедали більше звертали увагу на її вираження в минулому, інколи прямо вказуючи на нехтування попередниками такою важливою тематикою¹⁴. Невдовзі багато хто з українських учених опинився у вимушеній еміграції, а вільний доступ до їхнього доробку фактично унеможливився у захопленій більшовицькими військами Україні. Тож не дивно, що згодом народницька традиція освоювалася тут краще, ніж державницька, натомість остання отримала помітний розвиток у діаспорі. Таке розмежування не варто абсолютизувати, адже взаємовплив різних напрямів дослідження одне на одного, безперечно, теж мав місце. Проте вітчизняні історики отримали можливість широкого ознайомлення з науковими доробками В'ячеслава Липинського та інших державників лише з розпадом СРСР. Це мало значний вплив на історіографію і спричинило велику хвилю переосмислень звичних інтерпретативних шаблонів.

Незважаючи на такі глобальні зрушення, пишучи про козацьку державу, сучасні українські дослідники не часто звертаються до поняття «status». Вочевидь, це пов'язано з особливостями його сприйняття в народницькій течії та її пізнішій рецепції. Тут можна припустити існування двох пов'язаних між собою факторів впливу. По-перше, варто враховувати специфіку фокусування на соціальних процесах, обумовлених впливами гегельянської філософії; а по-друге, мову, якою намагалися пояснити реальність минулого. Латинський термін польською перекладався як «stan», українською як «стан», а російською як «сословие». Ще з XIX ст. його зазвичай розглядали майже виключно як

Київ, 1995; Т. 9. Кн. 1. Київ, 1996; Т. 9. Кн. 2. Київ, 1997; Т. 10. Київ, 1998; Т. 11. Київ, 2000.

¹³ Див.: Карамзин Н. История государства Российского: В 12 т. Санкт-Петербург, 1816–1829.

¹⁴ Див., наприклад: Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки Наукового товариства імени Шевченка (далі – ЗНТШ). 1924. Т. СXXXIV-СXXXV. С. 161–184.

елемент соціальної стратифікації домодерних «суспільств»¹⁵. Водночас, якщо польський та український еквіваленти були придатні для того, щоб указати на політичний режим чи правову якість спільноти, то російський варіант перекладу потребував для цього принципово іншого слова – такого, як, приміром, «состояние». Більше того, термін «status» указував не тільки на певну верству, а й на її місце у взаємодії з іншими суб'єктами. Цю якість доцільно перекласти українською буквально як «статус». Лише спільнота чи монарх, котрі мають ієрархічну вищість та домінують у політичному просторі, представляючи його у зовнішніх зносинах, по суті, асоціюються з домодерною державою¹⁶. Труднощі перекладу, поряд із пріоритетністю наукових зацікавлень, частково обумовили практику розподіляти один концепт на складові, які, зрештою, почали зображуватися абсолютно різними сутностями. З одного боку, розподіл уваги між окремими аспектами одного поняття може допомогти краще їх пізнати, а з іншого – поступово втрачається розуміння їх цілості.

Як наслідок, в українській історіографії практично відсутнє усвідомлення того, що дослідницькі категорії «суспільного стану» й «держави» в ранньомодерному сприйнятті були сконцентровані в одному семантично багатогранному понятті – «status». Наприклад, словник Івана Максимовича 1724 р. подавав такі відповідники латинського терміна: «статья», «чинь», «стань», «стояньє», «постояньє», «возрасть»¹⁷. Як видно, потенціал використання цієї категорії був доволі різноманітним. Тому історики мали можливість сприймати її по-своєму у залежності від предмета власного дослідження. На тлі поширених уявлень про стратифікацію домодерних «суспільств» вивчення козацького «стану» зазвичай передбачало увагу до його соціального походження, виокремлення в ньому дрібніших верств, рівня закритості спільноти й, зрештою, її ієрархічної позиції у взаємодії з іншими. Такий підхід помітний ще в дослідженнях

¹⁵ Цей напрям інтерпретації досі домінує в історіографії, що зафіксовано в енциклопедичному виданні Інституту історії України НАН України: Стани // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 797–801.

¹⁶ Мова про описані вище республіканську та монархічну традиції політичної думки.

¹⁷ Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1724): У 2 ч. / Фотопередрук О. Горбача. Ч. II. Рим, 1991. С. 1236.

XIX ст.¹⁸, однак за радянських часів він значною мірою абсолютизувався¹⁹. Інтерпретації дослідників могли різнитися, проте логіка наукових пошуків у цьому напрямі залишалася незмінною. Подібні елементи мислення можна помітити також і в істориків-державників, якщо вони висловлювалися на відповідну тематику²⁰. Водночас козацька держава традиційно пізнається в кількох розрізах. Перш за все, це вивчення управлінських інституцій і практик функціонування в політичному просторі²¹. Крім того, це увага до політичних перипетій другої половини XVII ст. або до представницької позиції Війська Запорозького як суб'єкта міжнародного права²². При цьому кореляція між соціальним проявом козацької спільноти та її державотворчим шляхом цілком усвідомлюється дослідниками²³. Хоч обидва історіографічні напрями фокусувалися на різних проявах одного домодерного концепту, в межах кожного з них зроблено чимало цінних наукових спостережень.

¹⁸ Див., наприклад: Антонович В. Содержание актов о козаках 1500 по 1648 год // Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Ч. 3. Т. 1. Киев, 1863. С. I–СХХ; Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1894. Кн. VIII. С. 57–115; Его же. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн // Военно-исторический вестник. 1913. Кн. 4. С. 5–23; Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских // Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. Киев, 1876. С. 277–316.

¹⁹ Див., наприклад: Шевченко Ф. Народ і класи в період Визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. Вип. 2. Київ, 1973. С. 44–55; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959.

²⁰ Див., наприклад: Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті) // Український історичний журнал. 1957. № 1. С. 94–105; Його ж. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 33.

²¹ Тренд для першого напрямку задав Іван Крип'якевич у відомій серії статей: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. 1925. Т. 138/140. С. 67–81; 1926. Т. 144/145. С. 109–140; 1927. Т. 147. С. 55–80; 1931. Т. 151. С. 111–150.

²² Серед великих праць зі значним вмістом політичної історії див., наприклад: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія; Пенсильванія, 1980.

²³ Останній найбільш детальний розгляд історії формування козацького стану з урахуванням появи козацької держави див.: Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2006.

Не заглиблюючись у дискусію про походження українських козаків, наголосимо, однак, що вже перші джерельні згадки, які фіксують їх наприкінці XV – у першій половині XVI ст., покликані вказати на специфічну групу людей, яка вирізнялася з-поміж інших за своїми якостями, а отже, і станом / статусом²⁴. В іншому випадку не було би потреби впроваджувати нове визначення для звичної верстви бояр, міщан чи селян. У домодерному уявленні існувало тісне пов'язання між статусною роллю суб'єкта і сферою його компетенцій та зайнятністю. Козаки традиційно постають у джерелах як військовий лицарський люд²⁵. За спостереженням Олексія Сокирка, вони були найманцями²⁶. При цьому козацьке середовище поповнювалося вихідцями з інших станів, але це не визначало його функціональної сутності. Соціальні ліфти у впорядкованому просторі Речі Посполитої були важкодоступні. Однак потреба у військовій службі на прикордонні відкривала нові можливості. Вимоги козацьких гетьманів нерідко супроводжувалися вказівками на лицарський статус запорожців²⁷. Так, зокрема, Іван Куцкович писав до галицького старости Юрія Струся 11 травня 1602 р. про необхідність захисту козацьких маєтностей «od kazdego zosobna stanu», наголошуючи, що «liudziom rycerskim» належить таке право²⁸. Відповідно можна зробити висновок, що козаки від початку бачили себе належними до лицарського стану Речі Посполитої.

В історіографії поширене уявлення про те, що лицарська справа була прерогативою шляхти. Саме так остання і здобула свою привілейовану

²⁴ Огляд різних версій і теорій про походження див.: Василенко М. «Малороссия» // Василенко М. Вибрані твори: У 3 т. Т. 1: Історичні праці. Київ, 2006. С. 282–284; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 66–74; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 97–102; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. С. 22–35; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. С. 34–35.

²⁵ Огляд перших згадок про козаків див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 82–109. Про раннє позиціонування козаків як лицарів див. докладніше: Леп'явко С. Козацькі війни... С. 41–42; Брехуненко В. Передмова // Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Київ, 2016. С. 8–14.

²⁶ Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ, 2006. С. 50–51.

²⁷ Див., наприклад: Документи українського козацтва... С. 59, 61, 80, 83–84, 90, 94, 107, 139.

²⁸ Там само. С. 131.

позицію, займаючись війною²⁹. Проте повністю ототожнювати шляхетство й лицарство не варто. Адже паралельно існували служилі стани, компетенцією яких також було військове ремесло. Показово, що в Литовському статуті розділялося військове та земське право (2-й і 3-й розділи), доповнюючи одне одного. Важливо відзначити, що це були різні юридичні норми. Навіть в актовому формулярі у залежності від тематики один і той самий суб'єкт міг паралельно виступати як стан шляхетський, коли мова стосувалася земського права, і як стан лицарський, коли йшлося про військову організацію³⁰. Не маючи шляхетського статусу, козацька спільнота, однак, послуговувалася військовим правом. Тож не дивно, що її представники послідовно зараховували себе до лицарського стану.

Після виступу Зебжидовського в 1606 р. лицарський стан отримав загалом значне розширення своїх прав і представницької політичної позиції в Речі Посполитій³¹. Вочевидь, козаки теж скористалися цим, проявивши невдовзі активність в обороні православної віри. Так, 1610 р. вони виступили проти діяльності в Києві унійного священника Антонія Грековича та навіть внесли до київського гродського суду протестацію з обґрунтуванням власної позиції. Цей акт Сергій Плохій уважав першим свідомим втручанням козаків у релігійне протиборство на території України. До цього вони виступали у своєрідній ролі інструмента в політичній грі князя Острозького, однак відтепер перетворювалися на самостійного патрона київської православної церкви³². З новими нормативно-правовими актами, такими, як Куруківська угода 1625 р., статусний рівень Війська Запорозького міг розширюватися ще більше. Та в будь-якому випадку мова йшла про взаємодію з іншими станами Речі Посполитої. Лише з виступом Богдана Хмельницького та перебиранням на себе права говорити від імені «всього народу

²⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. С. 17–35.

³⁰ Див., наприклад, частоту відповідних згадок: Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 39, 41, 43, 47–49, 53–54, 84, 131, 153, 175, 310.

³¹ *Volumina Legum*. Vol. 2. Petersburg, 1859. S. 436.

³² Плохій С. Наливайкова віра. Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 145–147. Публікації джерел див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Т. 2: 1599–1637 гг. Санкт-Петербург, 1865. С. 58–61, 65–67.

руського» Військо Запорозьке стало, так би мовити, суб'єктом міжнародного права.

На відповідні згадки можна натрапити вже в перших латиномовних листах Богдана Хмельницького до «чужоземних» володарів. Так, у зверненні до Юрія Ракоці від 1 січня 1649 р. гетьман згадував, що його посланець усно розповість про справи «всього нашого стану»: «*Cetera autem tabellario ore tenus de omni nostro rerum statu referre commisimus, modo cum toto exercitu suo se ipsius gratiae celsitudinis suae commendo*»³³. Незважаючи на те, що автор «припоручав» себе з усім військом ласці адресата, тобто згадував два суб'єкти, він усе ж включав обох до одного стану.

Саме такий рівень комунікації дозволяє інтерпретувати концепт «status» як домодерну козацьку державу. В історіографії побутує думка, що для її утвердження необхідно було б визнання інших суб'єктів політичної взаємодії. З цим проблем у Війська Запорозького не було. За час свого гетьманування Б. Хмельницький установив дипломатичні контакти з багатьма іноземними правителями. В коаліції проти Речі Посполитої він активно комунікував, зокрема, зі шведським королем Карлом X. При цьому, завдяки відносно добрій збереженості джерел, відомі не тільки фрагменти козацьких запитів до монарха, але й реакція на них шведської сторони. Київська археографічна комісія ще в ХІХ ст. опублікувала значний масив документів, додавши до шведсько- та німецькомовних текстів переклади російською, які, однак, не були послідовними у використанні термінології. Одні й ті самі поняття могли передаватися там у різний спосіб. Хоч перекладачі використовували поняття «государство», з ним поводитися доволі легко та, вочевидь, не наважувалися вільно прикладати до козацької політичної спільноти³⁴. Латинські тексти перекладені не

³³ «Решту відносно всього нашого стану справ ми доручили послу доповісти усно. Тепер доручаю себе з усім своїм військом ласці вашої високоності» (Документи Богдана Хмельницького... С. 93).

³⁴ Пор. використання цього терміна в перекладі: Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.). Киев, 1908. С. 144 («свободное государство» – «en fry Statum»); С. 156–157 («государство» – «fry Staat»); С. 159 («обоими государствами» (Швеції й Москви) – «begge Ryckemes»); С. 166 («козацких государственных людей» – «Cossackemes Staat»); С. 252 («между их государствами» (Швеції та Молдавії) – «begge deras stater»); С. 253 («для того и другого государства» – «bägge deras Staters»); С. 258 («обоими государствами» (Швеції й

були, та М. Грушевський, оповідаючи про перебіг цих дипломатичних зносин, прямо передавав слово «status» як «державу»³⁵. Тобто, дослідники віддавна зчитували відповідні контексти, хоч і згадували їх побіжно, оскільки ті не перебували у центрі їхнього історіописання.

В листі до козацького очільника від 15 липня 1656 р. король Карл X, зокрема, зазначав: «Scivimus, intercessisse inter Magnum Muscorum Ducem et Gentem Zaporovianam aliquam conjunctionem, sed talem, quam gentis Vestrise libertas salva et integra maneret. Hoc ergo libero Vestro **Statu** freti commercia literarum cum Ill. V. alijsque ex gente Zaporoviana etiam conscio Magno Muscorum Duce palam instituere voluimus»³⁶.

Шведський монарх не тільки з великою поштивістю звертався тут до Б. Хмельницького, але й, незважаючи на його союз із «московою», позиціонував Військо Запорозьке як окремих суб'єкт політичного діалогу з державним статусним рівнем. Згодом він наголошував на тому, що від московського царя для козацької держави-«status» може бути не менше небезпеки, ніж від польського короля³⁷. В листі до гетьмана Івана Виговського від 10 травня 1658 р. король також згадував про Швецію, Москву та Військо Запорозьке як трьох різних суб'єктів політичної взаємодії: «Pertineret hoc non modo ad certiolem utriusque **Status** Sveciae Moscoviaeque incolumitatem, sed et ad Nostras pariter ac Milititae Zaporovianae vires contra communes hostes firmandas et roborandas»³⁸.

У спілкуванні з Військом Запорозьким Карл X постійно підкреслював, що діє спільно з козаками для досягнення єдиної мети в боротьбі з польським королем і Річчю Посполитою. При цьому він раз у раз згадував,

Москви) – «*begge Ryckernes*»); С. 270 («*обоим государям и их государствам и землям*» (Швеція і Крим) – «*bägge Potentater och deras Konungaryken och Länder*», а також с. 273 – «*bägge Potentater och deras Konungaryken och Stater*»); С. 274 («*для их государства*» – «*deras Staat*»); С. 275 («*для татарского государства*» – «*för Tatariske Staten*»).

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1166, 1281, 1285–1286, 1293–1294, 1327–1328, 1332.

³⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 127 («Розуміючи, що так втручалися б у будь-яке поєднання поміж великим князем московитів і народом запорозьким, але лише так, щоб народу вашого вольність здорова й цілісна залишалася б, ми, ознайомившись із потоком листів від вашого вільного стану, хочемо установити угоду з вашою ясновельможністю та іншими з народу запорозького, а також великим князем московитів»).

³⁷ Там же. С. 208.

³⁸ Там же. С. 353 («Стосується це певним чином не тільки згоди обох станів Швеції та Московії, але й взаємно з міцними і кріпкими мужами лицарства запорозького проти спільних ворогів»).

що цей процес супроводжувався шкодами й негараздами обох станів / держав («in detrimentum et noxam utriusque status»)³⁹. Показово, що подібне формулювання, а саме: згадки про «всі стани» Речі Посполитої, було широко вживане в республіканському просторі. Та, незважаючи на те, що у цьому випадку також використовувалося слово «status», мова йшла про інший рівень комунікації. По суті, раніше Військо Запорозьке теж могло позиціонуватися як один зі станів / «status» Речі Посполитої. Але тепер, після довгих воєнних кампаній, його суб'єктність змінилася.

Карл X розумів ідею відокремлення та вивільнення козаків від Корони Польської. В інструкції послам Якобу Тернешельду й Готарду Веллінгу шведською мовою він прямо згадував, що, від'єднавшись від її політичного тіла, вони вбачають вільний стан-державу / «state» в Україні в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського і Брацлавського⁴⁰. Поняття «status» у посольській кореспонденції короля використано не тільки по відношенню до себе, «москви» чи козаків, а й також у позиціонуванні Трансильванії і Криму⁴¹. Зважаючи на весь комплекс джерел, можна з певністю говорити, що на державному рівні комунікації важив не так «status» гетьмана, як «status» Війська, яке він представляв.

Важливо розуміти, що гетьман був керманичем політичної спільноти, а не її «господарем». Велику увагу його управлінській зверхності надавали історики-державники. В. Липинський навіть писав слово «Гетьман» із великої літери, підкреслюючи у такий спосіб символічне значення цього уряду⁴². Таке дослідницьке бачення, вочевидь, має кількашарове підґрунтя. По-перше, модерний концепт держави великою мірою базувався на переосмисленні й розширенні монархічної представницької традиції. Тож уявлення про існування козацької держави саме по собі породжувало спокусу побачити її, зокрема, і в особі очільника. По-друге, Богдан Хмельницький справді почав поводитися як володар козацького простору. Та все ж він був головним його управлінцем, а не власником.

³⁹ Використання цього риторичного кліше див., наприклад: Там же. С. 138, 220, 334–335, 352.

⁴⁰ Там же. С. 144.

⁴¹ Див., наприклад: Там же. С. 63, 117, 131, 220, 326.

⁴² Див.: Липинський В. Повне зібрання творів. Т. 2.

Інституційна роль очільника Війська Запорозького змінювалася з часом. У XVI ст., згідно з військовими артикулами та 2-им розділом Литовського статуту, «старшого» підрозділу найманців призначав великий гетьман і затверджував монарх⁴³. Однак запорожці активно опиралися цій нормі, наполягаючи на обранні ватажка з власної спільноти. Після серії компромісних конституційних упрощень їхня вимога фактично перетворилася на одне з базових прав⁴⁴. Хоча «старшого» козацького війська з часом все частіше називали гетьманом, його статусна роль не дорівнювала великому коронному гетьману⁴⁵. Проте після переможної кампанії Б. Хмельницького з укладанням Зборівського договору, коли козаки почали користуватися не тільки військовим, а й земським правом, функції козацького очільника значною мірою розширилися, а його статус досяг сенаторського рівня. Згодом у контактах зі шведським королем Богдана Хмельницького окреслюють титулатурним атрибутом «*illustrissimus*», що перекладається староукраїнською як «ясновельможний»⁴⁶. З одного боку, подібний атрибут міг використовуватися для таких правителів, як молдавський господар, а з іншого – у цій самій позиції в Речі Посполитій виступали найвищі дигнітарії (воєводи, каштеляни, сенатори, повноважні послы).

В історіографії велика увага приділяється чуткам про «висвячення» Б. Хмельницького патріархом Паїсієм у 1649 р., через яке начебто відбулося значне розширення гетьманського статусу⁴⁷. Однак показово, що подібного роду твердження зафіксовані лише в таборі козацьких опонентів. Тобто, цілком вірогідно, що вони відображали страхи перед

⁴³ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. Одеса, 2003. С. 272.

⁴⁴ *Volumina Legum*. Vol. 2. S. 310–311, 465–466; Vol. 3. S. 122, 157; Документи українського козацтва... С. 116–117, 180–182, 284.

⁴⁵ Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI– перша половина XVII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20. Львів, 2011. С. 119–129.

⁴⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. С. 73, 76, 86, 109, 119–120, 123, 127, 129, 167; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 546–547.

⁴⁷ Останній у часі найбільш детальний розбір цієї ситуації див.: Плохій С. Наливайкова віра... С. 268–301.

ворогом. Натомість із боку гетьмана не знаходимо аналогічних обґрунтувань вищості своєї влади. Поодинокі згадки, де його окреслено як «господаря»⁴⁸, відкриті до інтерпретацій не тільки через те, що збереглися лише в перекладі, а й тому, що подібне позиціонування вибивається з поширеної формулярної практики. Титулування гетьмана у джерелах словом «dux» також не слід інтерпретувати як указівку на князівський статус, адже так називали уряди коронних і козацьких гетьманів задовго до часів Богдана Хмельницького. Оскільки відповідне окреслення використовували як синонім до терміна «generalis», то, вочевидь, у даному випадку за ним криється буквальна вказівка на «військового очільника»⁴⁹.

Для того, щоб зрозуміти, чи мав гетьман необхідний «статус», щоб його можна було б асоціювати з «державою», слід поглянути на його суб'єктність у міжнародних стосунках. Найяскравіші приклади контактів Б. Хмельницького з Карлом X уже наводилися вище. На їхній основі можна твердити, що гетьман не позиціонував себе як окремих від козацької спільноти «становий» суб'єкт, а належав до неї та був виразником її політичного запиту. Більше того, будь-які пізніші спроби гетьманів виступати в ролі «господарів» України сприймалися політичною спільнотою як порушення їхнього «status». Так, наприклад, підлаштовуючись під політичні практики османців, Петро Дорошенко у контактах з ними уподібнювався до молдавських і волоських господарів⁵⁰. Однак це викликало негативну реакцію козацького загалу. Опоненти гетьмана вказували, що той неправомірно захотів для себе вічного «панства»⁵¹. Згодом велике збурення спричинила новина про титулування Юрія Хмельницького «князем»⁵². Саме надмірне використання владних повноважень стало

⁴⁸ Див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 3: 1651–1654 гг. Москва, 1953. С. 25–26.

⁴⁹ Білецький Н. Фактори семантики європейської титулатури XVII ст. // Українознавство. 2016. № 2. С. 52–71.

⁵⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 260–261; Kołodziejczyk D. What is inside and what is outside? Tributary states in Ottoman politics // The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries. Leiden; Boston, 2013. P. 429–430; Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648–1681 // Ibid. P. 139–147.

⁵¹ Акты ЮЗР. Т. 9. Санкт-Петербург, 1877. С. 44–47.

⁵² Акты ЮЗР. Т. 13. Санкт-Петербург, 1884. С. 101–103, 108; Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским и выд. О. Бодянским: В 2 ч. Ч. 1. Москва, 1858. С. 304.

основою доносу на гетьмана Івана Самойловича⁵³. Зрештою, у цитованому на початку пункті 6-му ««Договорів і постанов...» йшлося про те, щоб подібні ситуації більше не виникали, бо для Війська Запорозького не властиве «состояние» «панств самодержавних». Важливою характеристикою існування козацької держави-«status» була свобода, яка унеможливила насичення гетьманського уряду монархічними властивостями.

У даному випадку під категорією «status / состояние», вочевидь, слід розуміти уявлення про правильний політичний порядок, який традиційно відображався в домовленостях із монархами. Порушення встановленої у такий спосіб норми вкрай негативно сприймалося спільнотою. Це добре видно з реакції на Московські статті Івана Брюховецького 1665 р., зокрема, з пунктів про розміщення московських воєвод в українських містах та збір податків у царську казну⁵⁴. У Глухівських статтях Дем'яна Многогрішного зазначалося, що саме через такі нововведення «война зачалась»⁵⁵. Тому руйнівне положення скасовувалося, а компетенції зі збору податків поверталися до гетьмана. Як наслідок, очікувалося, що «Украина в первое состояние придет»⁵⁶. Тобто комплекс козацьких прав визначав внутрішній стан політичної спільноти.

Важливим аспектом у збереженні порядку була зовнішня протекція монархів, компетенції яких все ж мали обмеження. Згідно з «Договорами і постановами...», козаки вважали неприйнятним «деспотичний» прояв влади московського царя («absolutum despoticum moschoviticum imperium»). Вони пов'язували з ним негативний стан своєї спільноти, апелюючи до відповідної лексики: «ярмо» («jugum impositum»), «неволя» («libertas derogata»), «руйнування» («ruina inlata»)⁵⁷. Тобто існувало чітке уявлення про несумісність «вільного» козацького народу або Війська Запорозького з деспотичним режимом («Cosacos in regularem militiam transformare, urbes haereditati suae adigere, iura ac libertates evertere, Exercitum Zaporoviensem in

⁵³ Там же. С. 297–304.

⁵⁴ Див. пункти 1-й і 5-й Московських статей 1665 р.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ; Львів, 2004. С. 266–267, 270–271.

⁵⁵ Там само. С. 450, 462.

⁵⁶ Там само. С. 450, 462.

⁵⁷ «Пакти і Конституції»... С. 127.

inferioribus partibus Borysthenis degentem eradicare, et nomen eius in aeternum delere»⁵⁸. Це дозволяє припустити, що козаки бачили свій «status» / державу головню як «політею» Аристотеля, або як «popularis status». Однак у «Договорах і постановах...» міститься тенденція до об'єднання всіх позитивних статусів за аристотелівською характеристикою: монархії, аристократії, політеї. В середині спільноти кожен з цих категорій представляли гетьман, старшина та козацький загаль відповідно. Такий спосіб збирання різних сутностей в одному політичному режимі, вочевидь, сприймався як найбільш вдалий у відображенні «світопорядку». Автори документа мислили логікою, стандартною для європейського політичного простору, та разом із тим усвідомлювали унікальні характеристики власного стану.

Важко не помітити, що поза латиномовними джерелами поняття статусу-держави рідко де фіксується. Річ у тім, що староукраїнською мовою воно, як правило, не передавалося. Про це яскраво свідчить текст «Договорів і постанов...» 1710 р. У цитованому фрагменті з пункту 6-го слово «status» в оригіналі подано як «состояніе». Однак в усіх інших випадках його опущено. У преамбулі до латинської фрази «in praesenti turbido **statu**» знайдено відповідник – «сеє время трудное», і подібним чином у пункті 3-му «in praesenti rerum **statu**» передано як «сеї чась»⁵⁹. Латинський відповідник пункту 14-го, де «status» ужито двічі, докладніший за український⁶⁰. Тож відсутність прямої аналогії тут цілком зрозуміла. Однак у пункті 9-му, де загалом відповідники передано набагато детальніше, теж бачимо опускання цього терміна в оригіналі. Фразу «**status equestris et plebeii**»⁶¹ подано як «старшины войсковой и посполитой»⁶². Під словом «**equestris**» початково розуміли вершників, котрі згодом стали привілейованими військами, тож, очевидно, саме з його допомогою автори позначили тут козацьку військову старшину, протиставляючи її плебсу. Тобто, з одного боку, автори «Договорів і постанов...» цілком розуміли категорію «status» та навіть мислили нею, проте староукраїнська граматики

⁵⁸ Там само. С. 129.

⁵⁹ «Пакти і Конституції»... С. 83, 91; Переписка и другие бумаги шведского короля... С. 4, 6.

⁶⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля... С. 13–15.

⁶¹ Там же. С. 11.

⁶² «Пакти і Конституції»... С. 105.

не вимагала його передачі. Можна припустити, що це відбувалося через її більшу флективність порівняно з латинською (подібно до того, як в українській мові сьогодні традиційно опускається форма дієслова-зв'язки «бути», а в англійській вона є обов'язковим елементом у структурі речень). Та з наведених прикладів видно, що семантичне наповнення цього концепта вкладалося в позначення референта. В нашому випадку мова про козацьку спільноту, або Військо Запорозьке.

Dominium / państwo / государство

Ще один важливий домодерний концепт, сенси якого відбилися у сучасному розумінні держави, позначався різними мовами як «państwo», «государство» або «dominium». Кожне з цих слів фактично вказувало на власність володаря, яким був «пан», «государ» чи «dominus» відповідно. Взаємозамінність такого роду термінів можна простежити на прикладі «Договорів і постанов...» 1710 р. В латинському варіанті джерела «панство» могло перекладатися як «impregium»⁶³ і «regna»⁶⁴, та найбільш вживаним відповідником все ж був термін «dominium»⁶⁵, який тут-таки використовували також для вказівки на поняття «владение»⁶⁶. Саме слову «dominium» надано перевагу в перекладі конструкта «Панство Кримське»⁶⁷. Своєю чергою «Impregium» найчастіше використовувалося як латинський відповідник «государства» у словосполученні «Государство Московське»⁶⁸. «Regna», в буквальному перекладі – «Королівства», використано для вказівки на володіння шведського короля⁶⁹ та при перекладі конструкта «державі польській»⁷⁰. Таким чином, помітно, що в «Договорах і постановах...» слово «панство» частіше використовувалося як певний загальник для окреслення будь-якого володіння, а от слово «государство» разом з епітетом «самодержавне» вказувало на конкретний

⁶³ Переписка и другие бумаги шведского короля.... С. 1.

⁶⁴ Там же. С. 1, 6, 12.

⁶⁵ Там же. С. 1, 5, 8, 16.

⁶⁶ Там же. С. 1.

⁶⁷ Там же. С. 2, 6.

⁶⁸ Там же. С. 2, 4–7.

⁶⁹ Там же. С. 6.

⁷⁰ Там же. С. 2.

специфічний його прояв, хоча поза джерелом обидва терміни мали схожий контекст використання.

Крім того, в «Договорах і постановах...» можна зауважити, з яким простором козацька спільнота співвідносила себе. У пункті 2-му документа зазначено: «Яко всякое панство цѣлостію границъ ненарушимою состоится и утверждается, так и Малая Россія, Сѣточина пша, жебы в своих границях ... не была згвалчена и нарушена»⁷¹. Як видно, «панством» тут потрактована козацька батьківщина – Мала Росія. Та далі в пункті цей самий об'єкт представлено вже під назвою «Україна». Про цілість «границъ войсковыхъ» мусить дбати гетьман під протекцією шведського короля. Таке окреслення дозволяє відзначити кілька важливих орієнтирів для подальшого розгляду. По-перше, під «панством» слід розуміти певний простір із власними кордонами. По-друге, козаки мають кілька назв для нього. По-третє, той самий простір вони вважають своєю вітчизною. Показово, що представлений тут опис не містить указівки на присутність «пана»: ані гетьман, ані король не виступають у ролі власників Малої Росії – України, хоча з наведеного вище слововжитку можна зауважити, що його властиво тут очікувати. Все це дає підстави найперше окреслити семантичне поле концепта, потім перейти до розгляду конкретно об'єкта, означеного тут, та, зрештою, подумати про пов'язання його з козацькою політичною спільнотою.

Хоча термін «państwo» етимологічно подібний до слова «господарство» та похідного від нього – «государство», за спостереженнями Андраша Золтана, вони мали свої особливості поширення. На землях Русі, яка була частиною політичного простору Речі Посполитої, вказівки на «господарство» в позначенні володінь пана-короля витіснилися польським варіантом – «państwo». Натомість в московському політичному просторі визначення «господар» трансформувалося в форму «государ», що, вочевидь, відобразилося також на позначенні володінь монарха⁷². Засади використання цих термінів у різних політичних культурах визначали також відмінності у стратегіях їх вжитку.

⁷¹ «Пакти і Конституції»... С. 89–91.

⁷² Zoltan A. Polskie państwo a rosyjskie gosudarstwo // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Rosyjska. № 10. 1982. S. 111–115; Золтан А. К предьстории русск. «государь» // Из истории русской культуры: Киевская и Московская Русь. Т. 2. Кн. 1. Москва, 2002. С. 554–590.

В республіканській традиції власниками – «панамі» або «господарями» – могли бути громадяни різних статусних рівнів. У ролі «панства» виступали як найдрібніші маєтності шляхти, так і великі магнатські володіння, існування котрих не конфліктувало з покорою магнатів королю й Речі Посполитій загалом⁷³. Суверени ж зі своїми «панствами» у ширшому плані також входили до мережева політичних взаємозалежностей, де найвищим «паном» для всіх уважався «Бог». Натомість у московській політичній культурі єдиним суб'єктом політичної дії та фактичним володарем усього підкореного простору був лише цар як помазаник Божий.

Загалом титул «господар» у значенні «правитель» закріпився як апеляція до великого князя литовського ще в XV ст. У найраніших руських актах його слововжиток щодо монарха є калькою з грецького титулу «δεσποτης», який ще з VI ст. почав указувати ексклюзивно на особу ромейського імператора / цезара. Своєю чергою того ж змісту могло набувати й латинське слово «dominus», коли вживалося щодо короля⁷⁴. Поряд із таким слововжитком в актах функціонувала варіація цього ж слова – «господин», котра якраз не була ексклюзивною й могла не тільки прикладатися до правителя, а й використовуватися як увічливе реципронне звертання до нобілітету, духовенства. Крім того, для позначення Бога вживалася форма «Господь». Вона прийшла зі старослов'янських перекладів Біблії і християнських богословських та літургійних текстів. Слід зауважити, що канцеляристський контекст і функціонування в ньому титулу «господар» не прибирав варіативності семантики цього слова у живій мові, що обумовлювалося його походженням.

До московської канцеляристської практики титул «господар» прийшов у XV ст. й уживався в тому ж значенні та в тих самих контекстах, як і в руських актах Великого князівства Литовського. Та вже у XVI ст. він набув іншої форми – «государ»⁷⁵. Достеменно невідомо, чому так сталося. Та все ж можна звернути увагу на те, що слово «(г)осподар» найчастіше в

⁷³ Про магнатські «панства» див.: Kowalski M. Księstwa Rzeczpospolitej; państwo magnackie jako region polityczny. Warszawa, 2013.

⁷⁴ Білецький Н.Р. Зміст титулів «князь» і «княжа» в руських актах XIV – початку XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. 21/22. Т. 24/25. Львів, 2018. С. 346.

⁷⁵ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба: Історія і культура. Вип. 2. Львів, 2008. С. 27.

документах записувалося з використанням титли, яка дозволяла не передавати голосні звуки. Крім того, при спрощенні випадала літера «п». Так з'являлися специфічні форми написання титулу – «гдѣрь» / «гдѣрь». Їхня зворотна розшифровка, природно, могла призвести до появи ще одного варіанту запису – «государ». Подібну трансформацію вчені віддавна фіксують, наприклад, у переінакшенні слова «цесар» на «цар»⁷⁶. Альтернативну версію подав Борис Успенський, пробуючи довести, що іменник «государ» утворився від дієслова «судити», а отже, не був семантично пов'язаний з терміном «господар»⁷⁷. Проблема такої інтерпретації полягає в тому, що обидва слова вживалися паралельно в одних і тих самих формулах, контекстах та значеннях, що виглядає вкрай малоімовірним, якщо вони осмислювалися по-різному. Не виключено, що такий пошук унікальності питома російської лексики обумовлений певною сакралізацією теми для російських дослідників.

У риторичних практиках весь обшир володінь монарха міг зображуватися як його єдине «панство» чи «государство». Та водночас підвладні землі потрапляли в розпорядження правителя за різних обставин, тож кожна з них розглядалася також і як окремий об'єкт власності зі специфічним статусом. Визначення того, якими «панствами» / «государствами» володів монарх та яку інституційну роль по відношенню до них виконував, окреслювалися в титулі. Титул убирав у себе прояви різних іпостасей правителя, а не загаяв підвладні землі в один стандарт. Тому в даному випадку потрібно відстежувати не тільки семантику позначень монарха, але й урахувати його особливості взаємопов'язання з об'єктом, яким він управляв. Один і той самий атрибут міг мати різні практичні прояви та контексти формування. Не рідко для того, щоб заволодіти певною землею й людьми, правитель вимушений був переймати «владну мову» відповідного регіону, щоб не порушувати місцевий політичний традиційний лад. У такий спосіб позиція та владний статус монарха легітимізувалися як у зовнішніх дипломатичних стосунках, так і у внутрішніх.

⁷⁶ Вукыпѣл В. Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích. Praha, 2011. S. 118.

⁷⁷ Успенский Б. Государь: история и этимология слова // Вопросы языкознания. 2023. № 1. С. 14.

Прагматика самовизначення в титулатурі польських королів та московських царів мала як подібності, так і певну специфіку. Серед іншого, королі охарактеризовували себе як «панів й дідичів» («dominus et haeres») по відношенню до власних володінь, підкреслюючи тим самим спадковість свого правління. Царі теж уживали подібну формулу – «отчич і дедич», отримуючи право на владу від батька та діда відповідно. Незважаючи на те, що обидві формули виконували, по суті, одну функцію, їх важко назвати абсолютно тотожними. Адже слово «пан» означало не те саме, що «отчич». Натомість прямиий його відповідник – «государ» – наводився в титулі царя кілька разів із різною метою. Загалом це було чи не найуніверсальнішим означенням монарха, адже апелювало до семантики володіння своїм домом / власністю, вказувало на спадкоємність, а також уможливлювало включення людей, котрі живуть у певній землі, – і як підданих його двору, і як гостей у ньому, піклування над якими вважалося священним для домодерних суспільств. Саме тому його вживали на початку як певний загальник поряд з іншими окресленнями статусу («государ, цар и великий князь»). Більш детально інституційна роль правителя розписувалася далі – в залежності від того, якого виду «господарства» знаходилися в його розпорядженні. Наприклад, для Москви, Новгороду чи Смоленська він – «великий князь», для Казані, Астрахані, Сибіру – «цар», для Пскова, Іверської чи Кабардинської земель – «государь». Усі ці інституційні ролі визначали характер правління на певній території як «до», так і «після» її підкорення московським князем. Тобто, концепт «государства» міг використовуватися не тільки як загальник до всіх чи кожного окремого володіння «государя», як це відображено у використанні терміна «панство», але й мати ще більш вужче уявлення про статусну позицію конкретного володіння.

В історіографії існує традиція вважати, що модерне розуміння поняття держави в московський політичний дискурс увів Петро I. Таке бачення частково ґрунтується на інтерпретації фрагмента з промови царя, нібито виголошеної перед Полтавською битвою. У ній адресату пропонувалося йти в бій не стільки за самого Петра, скільки «за государство, Петру врученное»⁷⁸. Не заглиблюючись в дискусію про

⁷⁸ Письма и бумаги Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. Москва, 1950. С. 226.

авторство та достовірність цієї промови, відзначимо, що зображення володінь монарха як цінності для його підданих не було чимось новим та унікальним. Ще однією підставою твердити про семантичні зміни в той час слугує впровадження, так би мовити, «подвійної» присяги – окремо «государю» і «государству». Однак Клаудіо Інгерфлом в своїх студіях яскраво продемонстрував, що це не стало повсюдною та послідовною нормою⁷⁹. На основі таких непевних свідчень твердити, що держава більше не асоціювалася з особою монарха, не є коректно. Навпаки, подібні згадки проводили пряму паралель між ними. Зауважуючи етимологічні особливості слова «государство», російські дослідники зазвичай намагаються розглядати його у певній паралелі з концептом «status».⁸⁰ Такий підхід, вочевидь, спирається на ретроспективне бачення ситуації та розуміння того, що, зрештою, обидва терміни трансформувалися і почали позначати модерне поняття держави.

Для того, щоб зрозуміти, в якому вимірі слід сприймати Малу Росію, означену вище в «Договорах і постановах...» як козацьке «панство», необхідно хоча б побіжно розглянути уявлення про Русь як володіння. Через перерозподіл територій по монгольській навалі різні правителі з найпотужніших родів Східної Європи могли позиціонувати себе володарями її окремих частин. Наприклад, Данило Галицький став королем Русі, а його некороновані спадкоємці називали себе «герцогами» («duces») того ж простору. За спадщину Юрія-Болеслава II після 1340 р. водночас боролися Гедиміновичі, П'ясти й Анжу⁸¹. Руське королівство перестали вважати за цілісне, а тому землі, які до нього входили, стали особистими доменами правителів. По смерті Казимира Великого в 1370 р. Галицька, Львівська, Перемишльська, Сяноцька землі й Західне Поділля перейшли під владу угорського короля, котрий призначив опольського князя

⁷⁹ Інгерфлом К. Историкографический миф о верности «государству» при Петре Великом. Опыт применения Begriffsgeschichte к русской истории // Эволюция понятий в свете истории русской культуры. Москва, 2012. С. 252–278. Ingerflom C. Loyalty to the State under Peter the Great? Return to the Sources and the Historicity of Concepts // Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture, University College London, 2013. S. 3–19.

⁸⁰ Див., наприклад: Хархордин О. Что такое «государство»? Русский термин в европейском контексте // Понятие государства в четырех языках. Санкт-Петербург, Москва, 2002. С. 152–217.

⁸¹ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів... С. 19.

Владислава намісником на теренах «Галичини», а Поділля відійшло князям Коріатовичам⁸². До своєї смерті в 1383 р. Луцькою й Володимирською землями володів Дмитро-Любарт, Белзька відійшла мазовецьким Пястам, а Берестейська та Дорогичинська землі в 1413 р. були приєднані до Троцького воєводства.

У 1385 р. найвпливовіший із роду Гедиміна Ягайло погодився на унію з Короною Польською й одружився з Ядвігою, яка за династичною угодою між її двоюрідним дідом Казимиром III зі своїм племінником угорським королем Людовиком Анжу була спадкоємицею Польського королівства⁸³. В 1386 р. решта великих князів із роду Гедиміновичів склали присягу Ягайлу. Відтепер він і його нащадки мусили успадкувати усі фамільні князівства. Натомість у 1401 р. Вітовт Кейстутович, двоюрідний брат Ягайла, внаслідок міжусобиці виборює собі право на литовський трон і погоджується, що за відсутності нащадків Велике князівство Литовське успадкує Ягайло⁸⁴. Так королівство Русь в його землях, роздроблених шляхом шлюбів і воєн упродовж XIV ст., закріплюється в руках Гедиміновичів частково в територіях, що належали польському королю, а частково – великому князеві литовському.

Окрема земля на теренах Русі зазвичай віддавалася в «поживотне» володіння комусь із найближчих родичів великого князя, і її володар починав себе титулувати «князь і господар», або «князь і дідич»⁸⁵. По смерті Ягайла сталася остання велика міжусобиця між великими князями Свидригайлом Ольгердовичем і Сигізмундом Кейстутовичем⁸⁶. Оскільки першого підтримала переважно православна шляхта, а другого – здебільшого католицька, їхнє протистояння відбилосся в титулі «великий князь литовський, руський і жемайтійський», який із 1440-х років часто зустрічається у діловодстві великокнязівської канцелярії. Наприкінці XV ст.,

⁸² Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів... С. 23; Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ, 2012. С. 29.

⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. С. 128–129.

⁸⁴ Там само. С. 145–146.

⁸⁵ Про удільний устрій руських земель у Великому князівстві Литовському див.: Чубатий М. Державно-правове становище українських земель Литовської держави // ЗНТШ. Т. 144–145. Львів, 1926. С. 54–59.

⁸⁶ Любавський М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910. С. 70–71.

коли більшість конкурентних гілок Гедиміновичів вигасла, нащадки Ягайла вже почали призначати для управління своїми «панствами» воєвод і старост зі своєї ради. Бічні та дрібні відгалуження потужних родів, які віддавна мали князівську кров або пам'ять про спорідненість із монархами, перетворилися на специфічний найвищий середньовічний шляхетський стан «княжат» («*principes*»), характерний для всієї Європи.

Паралельно у середині XV ст. в титулатурі московського царя, який також володів кількома «руськими» князівствами, з'явилося визначення – «господарь всея Руси», тобто у широкому розумінні «Русь» можна було потрактувати як його «господарство». Однак, що саме під цим терміном малося на увазі, не зовсім ясно. Традиційно вважається, що мовилося про весь символічний простір киево-руського спадку, проте далі в титулі згадувалися окремі його частини з власним статусом. Цього не мусило бути, адже два визначення одного й того самого володіння розмивало інституційні засади управління ним. Тому не виключено, що у це визначення міг закладатися інший сенс, наприклад, позначення православної людності, підданих монарха, подібно до того, як кримський хан був «великия орди великим царем». До того ж не підвладні цареві території Русі, по суті, були «панством» інших володарів. Зважаючи на це, спробуємо обережно зауважити, що титулатурний епітет «всея Руси» перш за все вживався київськими митрополитами, а не тільки князями. Через це можна запідозрити практику поширення цього терміна на сакральний простір, що підпорядковувався церковному ієрарху, на управління котрим у пізньому середньовіччі претендували московські правителі як помазаники Божі. Релігійна схизма, пов'язана з Флорентійською унією, відбилася й на сході Київської митрополії. Не погодившись із позицією константинопольського патріарха, московські ієрархи обрали «митрополитом московским и всея Руси» рязанського єпископа Іону. Не виключено, що ці обставини повпливали на появу відповідної згадки й у титулі монарха. В такому випадку мова, вочевидь, ішла про символічний простір православних. Хоча, зрозуміло, висловлені припущення все ж потребують детальнішого дослідження.

Принциповим чином ситуацію змінив Богдан Хмельницький. Допоки він як представник Війська Запорозького комунікував усередині політичного простору Речі Посполитої, то традиційно використовував терміни «Україна» або «Русь» для окреслення власного територіального

інтересу⁸⁷. Вже в 1649 р. на переговорах із «польськими» комісарами він нібито заявив, що відтепер говоритиме не тільки від свого, але й від імені «всієї Русі», розширивши, тим самим, власну представницьку позицію⁸⁸. Однак подібне позиціонування в контактах із московським царем було важче реалізувати, адже в титулі монарха вже існувало подібне визначення, яке вказувало на інший об'єкт. Вочевидь, через це гетьман звернувся до практики зносин духівництва з московськими правителями. Як правило, церковні ієрархи в таких випадках використовували альтернативний термін «Мала Русь». Він мав свою довгу історію, та, зважаючи на його грецьке походження, правомірно припустити, що початково вказував на осердя, першовитік Русі⁸⁹. Звичайно, термін усе ще був актуальним, коли мова йшла про компетенції Київської православної митрополії, однак тепер з його допомогою гетьман сам почав апелювати до руського минулого козацтва, нагадуючи цареві, що той був правонаступником києворуських князів і мав захищати свою царську «отчину»⁹⁰. Спершу це було своєрідним зондуванням ґрунту для контакту, а з початку 1654 р. Б. Хмельницький уже послідовно прописував у титулі монарха його статус самодержця «всієї» Великої та Малої Росії⁹¹. М. Грушевський про це писав: «Титул "всієї Великої і Малої Росії", так би сказати, піднесено

⁸⁷ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст. // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ, 2012. С. 9–43.

⁸⁸ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. Москва, 1954. С. 104–114.

⁸⁹ Про поширення назви «Мала Росія» див. докладніше: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Москва, 1822. С. 135; Максимович М. Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Максимович М. Выбранные творы. Київ, 2004. С. 342; Шевченко І. Політика візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. Львів, 2001. С. 75–98; Яковенко Н. Вибір імені... С. 25–30; Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Український історичний журнал. 1990. № 2. С. 77–85; Його ж. Історія України-Руси. Т. 1. С. 1; Т. 3. С. 273; Стороженко А. Малая Россия или Украина // Труды подготовленной по национальным делам комиссии, малорусский отдел. № 1. Одесса, 1919. С. 52–64; Соловьёв А. Византийское имя России // Византийский временник. Т. 12. Москва, 1957. С. 134–146; Его же. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. 1947. № 7. С. 24–38.

⁹⁰ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. С. 77–85; Затилюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 28–30.

⁹¹ Документи Богдана Хмельницького... С. 316–617.

московському цареві від України»⁹². Нова варіація замістила в титулі царя згадку про його статус самодержця «всєя Росїї». Таким чином, відтепер Малу Росію, як й інші складові монаршого титулу, можна було потрактувати як одне з його «государств» / «панств», на зразок того, як раніше це відбувалося з різними частинами старожитної Русі.

Та все ж відкритим залишається питання, на якій основі Б. Хмельницький зміг не тільки ініціювати, але й реалізувати таку переміну. Річ у тім, що у середньовічній і ранньомодерній рецепції римського права існувало уявлення про «universitas» як особи, відокремленої від сукупності осібних її представників. Одним із підвидів цієї легальної сутності був «populus» – народ. Зважаючи на це, юристи визначали, що так можна пояснити право на «dominium» для всієї політичної спільноти громадян, яке зазвичай стосувалося приватного, а не публічного права. Утім, будучи «persona ficta», народ як «колективний пан» мусив виражати цю легальну сутність через реальну людину-репрезентанта⁹³. Якщо у середньовіччі такою особою вважали священне тіло короля, то для ранньомодерного періоду з його перевідкриттям античних традицій на цю роль могла підходити й несакральна фігура. Козацька спільнота після перемог Богдана Хмельницького розширила свою представницьку позицію та почала, крім військового, також підлягати земському праву, а весь власницький простір України (Малої Русі) перейшов під їхню юрисдикцію. Зрештою, саме гетьман як очільник спільноти виражав «universitas» Війська Запорозького, яке своєю чергою було реальним власником свого «панства». Недаремно на Земському соборі 1653 р. вирішено було задовольнити запит козаків і прийняти їх під зверхність монарха з «городами и землями»⁹⁴. Вочевидь, уявлення про те, що козацький політичний народ має право ними розпоряджатися, було присутнє в переговорному процесі. Згодом на практиці його раз у раз закріплювали договірними статтями. При цьому козаки визнавали зверхність монарха як спадкового володаря Малої Русі, допоки це не суперечило їхнім уявленням про право на управління у власному просторі. Тож хоча концепти «панства» й «государства» традиційно передбачали

⁹² Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. С. 78.

⁹³ Lee D. Popular sovereignty in early modern constitutional thought. Oxford, 2016. P. 127–131.

⁹⁴ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 413–414.

існування «пана» або «государя» відповідного статусного рівня, побу-тували контексти, відповідно до яких їх можна було потрактувати як компетенцію козацької держави.

Держання / держава

Слово «держава» згадується в «Договорах і постановах...» 1710 р. лише двічі. Однак так само, як і в попередніх випадках, воно не асоціюється напряму з сучасним концептом. Мабуть, найближчим до сьогоднішнього розуміння є вказівка на польську «державу» Болеслава Хороброго та Стефана Баторія⁹⁵. В латинському варіанті тут подано звичне – Королівство Польське («Regum Poloniae»). У пункті 10-му згадано також про «персональну» державу⁹⁶, однак з латинського тексту зрозуміло, що йшлося про родинне приватне домогосподарство⁹⁷. Однокореневі слова «держати» й «державці» використовувалися для вказівки на маєтки, їхніх прямих власників або орендарів. У латинському варіанті вони були представлені відмінками слова «possessio» (посесія): «possessione», «possessionem», «possessarum», «possessoribus», а також «tenutiariorum», утвореного від «tenuo» («держу»).

Такий набір контекстів цілком відповідає комплексу поширених практик використання цього терміна. Він походив від уявлення про дію, яка позначалася словом «держати» («possessio», «tenutarium») та мала на увазі – тримати у власності⁹⁸. На практиці це можна було реалізувати отримавши землю або в тимчасове (бенефіціальний / ленний наділ), або у спадкове (алодіальний наділ) володіння⁹⁹. Подібне використання слова «держава» міститься і в документах Богдана Хмельницького¹⁰⁰.

Візантиніст і дослідник політичної термінології у староболгарській мові Димитр Ангелов зазначав, що початково в найдавніших староболгарських текстах слово «держава» означало «**власт**», «**сила**»,

⁹⁵ «Пакти і Конституції»... С. 79.

⁹⁶ Там само. С. 107.

⁹⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля... С. 12.

⁹⁸ Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т. 2: Д–Копці. Київ, 1985. С. 39; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. Т. 1. Київ, 1977. С. 295–297; Słownik staropolski. T. 2. Z. 4 (10). S. 303–314.

⁹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 201.

¹⁰⁰ Документи Богдана Хмельницького... С. 168, 321, 535.

«моц», «владичество»¹⁰¹. При цьому фахівець зауважував, що найчастіше воно виникало в релігійних текстах. Давні автори використовували його, щоб вказати на міць та владу Бога, Христа чи Святого Духа. В ряді випадків воно могло стосуватися навіть диявола, в якого була своя «адова държава». Безперечно, таке уявлення про світопорядок поширювалося не тільки на сакральну сферу, але й на цілком земні практики. Тож володарювання та міць / сила правителів як помазаників Божих також позначалися словом «держжава» – на меншому рівні компетенцій, відповідно до того простору, який вони, власне, «держуть» під своїм контролем і силу якого можуть направити проти власних ворогів. Більше того, подібна термінологія у XIII–XIV ст. переноситься на ще нижчі владні позиції бояр чи інших місцевих феодалів. Зрештою, слово «держжава» почало позначати земне володіння, територію чи певну область з етнічною характеристикою, як це видно у згадках про «болгарську», «сербську», «грецьку», «литовську» «держжави». На цій підставі дослідник схильний твердити, що сучасне розуміння держави сформувалося вже у XIV ст. Водночас наведені приклади відкриті до інтерпретації. Та й зводити до територіальної характеристики модерне розуміння концепта не варто. Натомість дослідник не наводить жодного прикладу, де «держжава» виступала б у ролі суб'єкта дії, відмежованого від володаря чи політичного народу.

Оповідь Д. Ангелова сконструйована таким чином, щоб складалося враження, ніби одні контексти поступово витісняють та залишають у минулому первинні значення. Однак джерела показують протилежну картину. Виокремлені дослідником контексти перебувають у широкому вжитку до кінця XVIII ст. Лише з поширенням модерного ідеалу держави, перед якою відповідав би й монарх, і політична спільнота громадян, вони поступово відходять на задній план. Важливо наголосити на певній паралелі відповідного слововжитку не тільки на болгарських землях, а й в інших просторах, де активно використовували церковнослов'янську мову, основу котрої складала власне староболгарська. Вочевидь, саме під її впливом у більшості слов'янських мов одне й те саме слово впродовж тривалого часу накопичувало схожі сенси.

¹⁰¹ Ангелов Д. «Българска земя», «българска страна», «българско царство», «българска държава», «България» // *Palaeobulgarica* / Старобългаристика. 1979. № 3. С. 15–19.

Традиційно вважається, що при перекладі текстів церковно-слов'янською мовою з грецької термін «держава», як правило, використовувався для передачі слова «кратос». Воно, своєю чергою, позначало тверду й міцну владу перш за все в сакральному контексті. Так, зокрема, Бог «*παντοκράτωρ*» в перекладі був «вседержитель». Оскільки монархи мали менше сили та влади, то їхнє «держання» було обмеженішим. Тому в текстах руського духівництва щодо князівської (царської) влади використовували означення «самодержець» («*αυτοκράτωρ*»)¹⁰². Утім, «державою» визначали не тільки власність монархів¹⁰³, але й володіння нижчого порядку. Тобто вона була такою, якою дозволяли міць та сила державця в конкретних обставинах. Тут цілком можна помітити паралель із уявленням про статусну роль суб'єкта та його «господарство». Грецьке слово «кратос» до певної міри отримало подібний семантичний розвиток зі словом «держава», і сьогодні вони обидва вказують на одне й те саме поняття.

Усю палітру окреслених значень можна зустріти в «Літописі» Самійла Величка, який неодноразово використовував слово «держава». Вкрай показовий його переклад латиномовної цитати 58-го псалма зі щоденника Шимона Окольського. В оригіналі було подано: «*Fortitudinem meam ad te custodiam, quia Deus susceptor meus es: Deus meus, misericordia ejus praeveniet me*»¹⁰⁴. Слово «*Fortitudinem*» вказує на міць або силу. Очікувано, що у грецькому варіанті тексту тут містився термін «кратос». Загалом перекладач дозволяв собі відходити від букви першоджерела, та й у даному випадку передав фрагмент не повністю, проте зберіг загальноприйнятий відповідник: «Державу мою к тебѣ сохраню, Гсди»¹⁰⁵. Не так важливо, чи зазиравав Величко до якогось псалтиря для правильного перекладу, чи сам мислив подібним кліше. В обох випадках можемо говорити про доступність і поширення відповідної аналогії для нього. Проте в око відразу впадає, що найчастіше він пише про державу польського короля та московського царя у протиставленні одна одній. В таких випадках мова

¹⁰² Stöckl G. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven // Saeculum. 1954. No. 5 (JG). S. 112–113.

¹⁰³ Ісасвич Я. До історії титулатури володарів... С. 28–29; Золтан А. К предыстории русск. «государь». С. 588; Словник староукраїнської мови. Т. 1. С. 295.

¹⁰⁴ Okolski Sz. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskim w r. 1637: tudzież Kontynuacya dyaryusza wojennego w roku 1683. Krakow, 1858. S. 102.

¹⁰⁵ Величко С. Літопис. Київ, 2020. С. 76.

йшла про владу або протекцію зверхника, на що вказує семантично близьке використання слів, як, наприклад, у клішованих згадках про намір короля Яна Казимира забрати Україну «под власть свою з под держави» царя¹⁰⁶. Очевидно, з особами монархів слід також пов'язувати відкриті до інтерпретації згадки про «державу» «полскую», «лядскую», «московскую», «росийскую» чи «шведскую». Натомість гетьманську владу Величко не характеризував у відповідних термінах. Вочевидь, подібні визначення залежали від авторської перспективи. З іншої позиції картина могла виглядати інакше. Так, наприклад, ніжинські міщани у статтях чолобиття до царя просили, щоб той не віддавав справи їхньої компетенції «в козацьку державу и власть»¹⁰⁷. З одного боку, видно, що відповідний слововжиток був можливий, з іншого – показово, що коли мова йшла про справи публічні, а не приватні, то це стосувалося повноважень козацької спільноти загалом, а не гетьмана особисто.

Традиційно гетьманство було адміністративним урядом, носій якого відповідав за судову та військову владу над Військом Запорозьким. Завдяки розширенню повноважень Богдан Хмельницький став правителем, але не власником-держателем усіх козацьких земель. За урядом гетьмана впродовж наступних десятиліть закріплювалися обширні маєтності й землі, але тримачі булави у цьому випадку могли бути тільки їх «державцями» («possessores»). «Панами» ж вони були лише для своїх приватних чи родових земель. Навіть княжіння Юрія Хмельницького впроваджувалося паралельно з його гетьмануванням та не змінювало первинної сутності гетьманського уряду. Натомість спроба Кирила Розумовського закріпити за власним родом спадкове гетьманство через величезні маєтності як у Малій, так і Великій Росії могла би врешті призвести до розуміння гетьмана як пана, однак цей проєкт так і залишився нереалізованим.

Зважаючи на все сказане, можна підсумувати, що різні прояви держави в козацькому політичному дискурсі виражалися через набір окремих понять. Усі вони зафіксовані у джерелах не тільки

¹⁰⁶ Там само. С. 349–350, 360.

¹⁰⁷ Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 240.

староукраїнською, але й іншими мовами тодішнього документообігу в козацькому регіоні. Перш за все йдеться про поняття «status». У «Договорах і постановах...» 1710 р. його перекладено як «состояніє». Водночас воно вказувало на соціальну верству, політичний народ, режим, стан і суб'єкт міжнародного права. Певний «status» мали представники будь-якого походження, однак, лише досягнувши відповідного повноважного рівня, члени політичної спільноти могли представляти позицію всього населення.

Відповідно до античної політичної теорії, якою послуговувалися й у ранньомодерний час, режими правління поділялися на «добрі» та «погані»: монархія або тиранія, аристократія або олігархія, політія або демократія. В одному політичному просторі відповідним представницьким статусом володів монарх, в інших – рада можновладців, а ще в інших – народ. Звичайно, міркування Аристотеля комбінувалися під політичні реалії свого часу і простору, проте загальна схема мислення, як бачимо в тому числі й з козацьких текстів, зберігалася та репродукувалася тривалий час. Суб'єктом дії у козацькій політичній риторичі виступало Військо Запорозьке, яке представляло не тільки інтереси своєї верстви, а й усього народу руського.

Однак поняття «status» не передбачало буквального територіального аспекту, який сьогодні також пов'язують із концептом держави. Для цього в ранньомодерну добу використовувався інший набір термінів: «dominium», «państwo», «господарство» / «государство». Всі вони первинно вказували на приватну власність «domini», «paпа» чи «господаря» відповідно. Тобто за цими словами криється уявлення про початкову владу монарха над своєю родовою власністю. Втім, правителі врешті-решт поступалися своїми землями й надавали їх у користування тим людям, які пізніше перетворилися в нобілітет. Монархи, як правило, володіли кількома «панствами» різної природи і status'у, які тим не менш через особу правителя могли вважатися єдиним цілим. Віддавна одним з «господарств» була «Русь», на спадок якої претендували різні правителі Європи. Згодом простір цього володіння також почали визначати як «Україна» чи «Мала Русь». У результаті успішної воєнної кампанії Богдана Хмельницького Військо Запорозьке отримало та закріпило серією договорів право на господарювання у ньому.

Слово «державна» мало унікальні, не рідко сакральні контексти використання. Воно вказувало на те, що «тримає» або «держить» власник

відповідно до своїх можливостей та компетенцій. Найвищим «державцем» вважався Бог, нижче нього монархи, і так аж до найдрібніших господарів. Вочевидь, згодом – через особливості використання цього слова у церковнослов'янській мові – його дедалі частіше почали пов'язувати із владою політичного суб'єкта. Грецький відповідник «κρatos» вказував на силу та міць, а от латиною термін міг перекладатися як «*possessio*», тобто володіння.